

**TEN
STRIJDE
TEGEN
HET
VERVAL**

**CULTUURKRITIEK
IN DIACHROON EN
INTERNATIONAAL
PERSPECTIEF**

**REDACTIE
FLORIS MEENS**

Amsterdam
University
Press

Ten strijde tegen het verval

Ten strijde tegen het verval

*Cultuurkritiek in diachroon en
internationaal perspectief*

Onder redactie van

Amsterdam University Press

Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van Boekenfonds Elisabeth Grent/
F.J.A.M. van der Helm, J.E. Jurriaanse Stichting en M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting.

BOEKENFONDS

J.E. Jurriaanse Stichting [Ⓟ]

Afbeelding omslag: Frans Kellendonk door Michiel Blumenthal

Ontwerp omslag: Margreet van de Burgt

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6372 896 6
e-ISBN 978 90 4855 503 1
DOI 10.5117/9789463728966
NUR 694

© De auteurs / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2021

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Inhoudsopgave

Een rijkdom aan stemmen en vormen, plaatsen en tijden. Nieuwe perspectieven op de cultuurkritiek <i>Floris Meens</i>	7
Een tweestrijd om de tijd? Cultuurkritiek en beschavingsapologie <i>Theo Jung</i>	53
'Zo verkrijg je wat je in deze wereld wenst en ook in de andere wereld: grote beloningen.' Voorbeelden van cultuurkritiek in Azië <i>Paul van der Velde</i>	81
'Dat ben jij.' Hindoeïstische levensbeschouwing als cultuurkritiek in de literatuur van Johan Andreas dèr Mouw <i>Evelyne Shamier</i>	105
Klanken van verval. Cultuurkritiek in het Nederlandstalige debat over de toekomst van de klassieke muziek, ca. 1890-1930 <i>Floris Meens</i>	131
De laatste trends: modekritiek in Nederland <i>Anneke Smelik en Rosanne de Goffau</i>	167
#RhodesMustFall en de erfenis van het Europees imperialisme <i>Rosemarie Buikema</i>	193
Een kapotte caravan naast de spoorbaan. Cultuurkritiek in hedendaagse Nederlandse poëzie <i>Piet Gerbrandy</i>	217
Vies en toch ontzettend lekker: identiteitspolitiek en het Eurovisiesongfestival <i>Martijn Stevens</i>	237
Al spelenderwijze. Plezier als kritisch vertoog over vrouwelijkheid en leeftijd bij de Red Hat Society <i>Samira van Bohemen</i>	265

Bibliografie	289
Index	313

Een rijkdom aan stemmen en vormen, plaatsen en tijden. Nieuwe perspectieven op de cultuurkritiek

Floris Meens

Abstract

Deze bijdrage brengt het wetenschappelijke debat over de cultuurkritiek in kaart. Historici blijken over het algemeen striktere omschrijvingen te hanteren dan cultuurwetenschappers, literatuurwetenschappers en sociologen. Hun invulling van het begrip vertoont overlap met wat de geschiedvorsers aanduiden als maatschappij- of tijdskritiek. De historiografie over de door historici nauwgezet gedefinieerde cultuurkritiek blijkt bovendien vooral inzicht te verschaffen in de teksten van een gezelschap van witte, geprivilegieerde, westerse mannen. Deze beperkingen zijn in de afgelopen jaren door andere wetenschappers bevestigd, omdat zij nieuwe, vaak door het werk van Foucault, Said en andere postkoloniale denkers geïnspireerde vormen van cultuurkritiek waarnemen. Zo zijn er nieuwe definities en benaderingen ontstaan, die verhelderen dat cultuurkritiek op uiteenlopende manieren en door verschillende individuen en groepen wordt beoefend.

Keywords: Cultuurkritiek, Tijdskritiek, Maatschappijkritiek, Historiografie, Eurocentrisme, Postkolonialisme

Zu lang schon waltest über dem Haupte mir,
Du in der dunkeln Wolke, du Gott der Zeit!
Zu wild, zu bang ist's ringsum, und es
Trümmert und wankt ja, wohin ich blicke.¹
– Friedrich Hölderlin, *Der Zeitgeist* (1799)

1 F. Hölderlin, *Sämtliche Werke*, vol. I, *Gedichte bis 1800* (red. F. Beissner) (Stuttgart 1953), 311-312.

Al te lang was ze aangezien voor gedane zaken, historie, terwijl ze toch het Verbond was, de regenboog die het verleden aan de toekomst en de aarde aan de hemel had gekoppeld.²

– Frans Kellendonk, *Mystiek lichaam. Een geschiedenis* (1986)

L'on aurait voulu écrire ce livre à la manière d'un fleuve aux multiples affluents, alors même que l'histoire et les choses se tournent vers nous, et que l'Europe non constitue plus le centre de gravité du monde. Tel est en effet l'évènement ou, en tout cas, l'expérience fondamentale de notre âge. Et, s'agissant d'en mesurer toutes les implications et d'en tirer toutes les conséquences, nous n'en sommes justement qu'au début. Pour le reste, que cette révélation nous soit donnée dans la joie, qu'elle suscite l'étonnement ou qu'elle nous plonge plutôt dans l'ennui, une chose est certaine: ce déclassement ouvre des nouvelles possibilités – mais est aussi porteur de dangers – pour la pensée critique [...].³

– Achille Mbembe, *Critique de la raison nègre* (2013)

Crisis-, doom- en eindtijdenken zijn weer in. Terwijl de Duitse cultuurwetenschapper Georg Bollenbeck in 2007 nog verkondigde dat cultuurkritiek verouderd op ons overkomt,⁴ verheldert de Ngram Viewer van Google Books, een digitaal hulpmiddel dat de frequentie van woorden in publicaties visualiseert, dat Engelse termen als 'end time', 'final days', 'doomsday', 'eschaton', 'pessimistic' en 'cultural decline' al sinds 2000 aan een opmars bezig zijn. In Nederland is het niet anders. Een greep uit de opiniestukken en interviews in Nederlandse kranten van juli 2019 tot en met maart 2021 leert ons dat het vooruitgangsgeloof een 'nachtmerrie' is geworden, dat we onszelf 'opbranden', we ons in een 'morele crisis' bevinden en we ons moeten afvragen hoe we menselijk kunnen blijven in een wereld die wordt gedomineerd door de door onszelf gecreëerde digitale media.⁵ De columnisten en journalisten spreken van 'het multiculturele drama', een 'bedreigd klimaat', en een door 'groeihonger' en 'de weg van altijd meer' gedomineerd 'kapot kapitalisme', dat leidt tot een 'nieuwe sociale ongelijkheid'. Sommigen duiden de coronacrisis van 2020-2021 als het 'nakende einde van het mondiale economische

2 F. Kellendonk, *Mystiek lichaam. Een geschiedenis* (Amsterdam 1992 [1986]), 133.

3 A. Mbembe, *Critique de la raison nègre* (Parijs 2013), 1.

4 G. Bollenbeck, *Eine Geschichte der Kulturkritik. Von Rousseau bis Günther Anders* (München 2007), 273; vgl. ook p. 200 waar Bollenbeck betoogt dat Oswald Spengler op ons overkomt als een uitgestorven diersoort.

5 D. Linssen & W. van Noort, 'Hoe blijven we menselijk', in: *NRC Handelsblad* 15 oktober 2019.

systeem', terwijl anderen oproepen om de pandemie aan te grijpen om de verzorgingsstaat in ere te herstellen.⁶

Zoals ik verderop in deze inleiding verduidelijk, passen de opvattingen van deze opiniemakers enerzijds in een lange traditie van cultuurkritiek die aanving tijdens de Verlichting. Anderzijds maken zij gebruik van begrippen die van beduidend jonger datum zijn. Termen als 'antropoceen' – in 2000 gemunt door de Nederlandse atmosfeerchemicus en Nobelprijswinnaar Paul Crutzen en diens collega, de Amerikaanse limnoloog Eugene Stoermer –, 'duurzaamheid', 'consuminderen', 'klimaatdepressie', 'ecorexia', 'vliegshaamte', 'Big Tech', 'dataïsme', 'nepnieuws' en 'boomer' hebben zich inmiddels genesteld in het publieke discours. Zij verwoorden niet alleen een fundamentele kritiek op de cultuur, en vooral op de negatieve uitwerkingen van de ontwikkeling van het menselijke denken en handelen, maar verkennen tevens mogelijke uitwegen.

Films, documentaires, podcasts en verschillende vormen van kunst over deze thema's worden goed bekeken en beluisterd, en wetenschappelijke en populariserende studies erover verschijnen in rap tempo.⁷ Uitgevers dragen bij aan en spelen in op deze populariteit door de werken van de 'mastodonten' van de cultuurkritiek te herdrukken. De Nederlandse vertaling van Oswald Spenglers *Der Untergang des Abendlandes* (1918-1922) werd in 2017 bijvoorbeeld met veel bombarie aangekondigd als 'dé klassieker uit het interbellum', en verwijzingen naar Guy Debords werk over de spektakel-samenleving (*La société du spectacle*, 1967) duiken frequent op. Daarnaast (her)publiceren uitgeverijen talloze historische en eigentijdse romans die een kritische reflectie op de cultuur uitdragen.

Ook politici scheppen geregeld een cultuurkritisch narratief, waarin vooral de diagnose domineert. Dat is, zowel in Nederland als daarbuiten, niets nieuws. Bij de Algemene Beschouwingen in 1976, bijvoorbeeld, sprak de toen nieuwe partijleider van D66, Jan Terlouw – die zijn denkbeelden meer recentelijk opnieuw expliciteerde in zijn publieke pleidooi voor het 'touwtje uit de brievenbus'⁸ – bijvoorbeeld van 'de westerse mens' die 'lijdt aan afstomping, aan automatisering, aan vervreemding van zichzelf,

6 W. Breekers, 'Vertraging is de weg vooruit', in: *NRC Handelsblad* 6-7 juli 2019; M. Stellinga, 'Het kapitalisme is kapot. Leve het kapitalisme', in: *NRC Handelsblad* 5 juli 2019; E. Engelen & M. Thieme, 'Coronacrisis kondigt het einde van de globalisering aan', in: *NRC Handelsblad* 14 februari 2020; Z. Özdil, 'Schud neoliberale veren af en herstel de verzorgingsstaat', in: *NRC Handelsblad* 4 april 2020; F. Timmermans & B. Piccard, 'Dit is de weg uit de crisis', in: *NRC Handelsblad* 15 april 2020.

7 R. Havenaar, *Naar de bliksem, maar nu nog niet* (Amsterdam 2019), 14.

8 J. Terlouw, *Het touwtje uit de brievenbus & Katoren revisited* (Amsterdam 2016).

van zijn medemensen en van de natuur'.⁹ Hij concludeerde bovendien dat '[n]u het aantal mensen dat alle materiële goederen bezit toeneemt, ook steeds meer mensen met lege handen [staan], diezelfde mensen. Zij staan te meer met lege handen, omdat datgene wat de westerse cultuur aan niet-materiële waarden bezat voor een groot deel is losgeslagen'.¹⁰ Terwijl Terlouw de VVD hekelde omdat zij geen 'immateriële cultuurkritiek' zou creëren, ontwikkelde VVD-leider Frits Bolkestein, die inmiddels grote woorden als westerse 'zelfkastijding' en een 'verkeerd begrepen christelijke nederigheid' niet schuwde,¹¹ een fundamentele kritiek op het West-Europese multiculturalisme. Daarmee legde hij een basis voor de politieke overtuigingen van Pim Fortuyn – die sprak van een 'verweesde samenleving' – en Geert Wilders.¹²

De meest klassieke cultuurkritiek verkondigt in politiek Nederland thans Thierry Baudet, die haar zelfs tot de kern van zijn politieke agenda verheft. Hij presenteert zichzelf nadrukkelijk als een ziener, die zijn aanhang, door het 'afrukken van de blinddoek', zal leiden naar 'verlossing'.¹³ Het grote probleem is, zijns inziens, de 'oikofobie': de angst voor het eigene. Ons 'herkenbare huis' wordt volgens hem bedreigd door zelfhaat, immigratie en multiculturalisme, de Europese Unie, en een ontheemding die voortkomt uit het modernisme in de kunsten. Hij roept zijn aanhangers dus op om het eigen huis te beschermen, 'het kunstkartel' te 'breken' en de 'terreur van de cultuurmarxisten' te beëindigen.¹⁴ Baudets denken is gericht op de in zijn ogen noodzakelijke verandering van de 'dominante ideeën', waarmee we 'het duizelingwekkend destructieve proces waarin wij ons bevinden' nog kunnen keren.¹⁵ We leven volgens hem in een totaal 'gefragmenteerde' maatschappij,¹⁶

9 Zie voor meer duiding: F. Wielenga, C. van Balen & M. Wilp (red.), *Een versplinterd landschap. Bijdragen over geschiedenis en actualiteit van Nederlandse politieke partijen* (Amsterdam 2018), 63.

10 Ontleend aan: <https://vanmierlostichting.d66.nl/2015/09/15/historische-canon-algemene-beschouwing/> (geraadpleegd op 8 augustus 2019).

11 F. Bolkestein, 'The Roots of Europe's Cultural Masochism', in: *Wall Street Journal* 3 juni 2011.

12 Zie hiervoor: A. Schulte, *De strijd om de toekomst. Over doemscenario's en vooruitgang* (Amsterdam 2019), vooral hst. 1: 'Nederland verdwijnt', 19-86.

13 J. Goedegebuure, 'Conservatief en opruiend: de echte erfgenaam van Frans Kellendonk is Thierry Baudet', in: *Trouw* 27 januari 2018.

14 <https://twitter.com/thierrybaudet/status/994922341288304641> (geraadpleegd op 7 augustus 2019). Zie ook: A. Eaton, 'Het complot tegen de natie', in: *De Nederlandse Boekengids*, P. Goutier & T. Sikma, 'Thierry Baudet: "Met dit verdrag tekenen we voor nog tien jaar oorlog in Oekraïne"', in: *Algemeen Nijmeegs Studentenblad* 2 april 2016.

15 T.-J. Meeus, 'Waarom Den Haag is verworden tot een systeem dat idealen vermorzelt', in: *NRC Handelsblad* 1 december 2017.

16 P. Bijster, 'De nieuwe conservatieven: Arie Boomsma en Thierry Baudet', in: *HP/De Tijd* 7 december 2011.

en bovenal in een ‘eindtijd’ met al zijn ‘parlementaire gepriegel’, waarin hij zichzelf ‘de laatste der Mohikanen’ voelt.¹⁷ Baudet, behalve tot jurist ook opgeleid als historicus, manifesteert zich nadrukkelijk als een conservatief die bijvoorbeeld inspiratie put uit de muziek van Haydn, die volgens hem afkomstig is uit een bloeitijd van de westerse cultuur waarin alles nog beter was.¹⁸ Waar veel politici thans vooral geïnteresseerd zijn in de korte termijn van heden, recent verleden en nabije toekomst, is het politieke denken van Baudet een typisch voorbeeld van een cultuurkritiek waarin het terugverlangen naar lang vervlogen tijden gepaard gaat met de hoop om hetgeen in zijn ogen de kern van de eigen cultuur vormt of zou moeten vormen, ook op de langere termijn veilig te stellen.

Opvallend aan bovenstaande voorbeelden is dat de opiniemakers, cultuurmakers, intellectuelen en politici het begrip cultuurkritiek lijken te omzeilen, ook al voldoen hun denkbeelden aan alle kenmerken. Misschien komt dat doordat de cultuurkritiek lange tijd geen goede reputatie genoot.¹⁹ Er zijn echter uitzonderingen. Zo expliciteert de rechtsgeleerde en voormalig senator voor Forum voor Democratie Paul Cliteur in het voorwoord van Baudets boek *Breek het partijkartel! De noodzaak van referenda*, dat de politieke opvattingen van zijn partijleider voortkomen uit cultuurkritiek.²⁰ En op *Geenstijl.nl* zet opiniemaker Dennis Honing dit begrip in om zijn visie op de ontwikkeling van culturen, die hij bovendien met elkaar vergelijkt, te verdedigen: ‘Wij Germanen’ zijn volgens Honing al aardig in de buurt van de ‘werkelijke vrijheid’, maar dat is in zijn denken het resultaat van een ontwikkelingsgang langs verschillende stadia, die hij verheldert door de culturen die zich daar nu in zouden bevinden tussen haakjes te benoemen. Van ‘ruziënde stammen (Somalië)’ werden we ‘christelijke conservatieven (salafisten)’, en nadat we ‘onverhulde slavendrijvers (moslims)’ waren geworden, creëerden we ‘conservatieve natiestaten (Turkije) met een patriarchale realiteit (Marokko)’. De contrasterende hedendaagse culturen moeten, in tegenstelling tot de ‘Germanen’, volgens Honing nog wezenlijke stappen zetten. ‘Doet men dat niet?’, zo vervolgt hij zijn betoog, ‘[d]an kun je spreken van achterlijke culturen, een handicap voor de open samenleving. Want cultuurkritiek is geen racisme.’²¹

17 <https://joop.bnnvara.nl/nieuws/thierry-baudet-allerbste-zou-als-absolute-heersers> (geraadpleegd op 11 mei 2020).

18 Zie voor een analyse hiervan o.a. Goedegebuure, ‘Conservatief en opruiend’.

19 Bollenbeck, *Eine Geschichte der Kulturkritik*, 8.

20 T. Baudet, *Breek het partijkartel! De noodzaak van referenda* (Amsterdam 2017).

21 https://www.geenstijl.nl/5048232/cultuur_is_eeen_construct/ (geraadpleegd op 8 augustus 2019).